

הסוגיא החמש עשרה – אמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב (עה ע"א)

- [1] **אמר רב זוטרא¹ בר טוביה אמר רב: המותח חוט של תפירה בשבת חייב חטאת; והלומד דבר אחד מן המגוש חייב מיתה; והיודע לחשב תקופות ומזלות ואינו חושב אסור לספר הימנו.**
שלש שמועות
שמסר רב זוטרא
בר טוביה בשם
רב
- [2] **מגושתא. רב שמואל, חד אמר – חרשי; וחד אמר – גדופי. תסתיים דרב דאמר גדופי, "דאמר רב זוטרא² בר טוביה אמר רב: הלומד דבר אחד מן המגוש חייב מיתה", דאי סלקא דעתך חרשי, הכתיב: "לא תלמד לעשות – אבל אתה למד להבין ולהורות". תסתיים.**
דיון בעניין
השמועה השניה
(מגוש)
- [3] **אמר רבי שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא: כל היודע לחשב בתקופות ומזלות ואינו חושב עליו הכתוב אומר ואת פעל ה' לא הביטו⁴ ומעשה ידיו לא ראו.**
דיון בעניין
השמועה
השלישית
(הישוב תקופות
ומזלות)
- [4] **אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: "מנין שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות, שנאמר: ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים – איזו חכמה ובינה שהיא לעיני העמים? הוי אומר זה חישוב תקופות ומזלות."**

1 מינכן: "מר זוטרא".

2 מינכן ווטיקן: "מר זוטרא".

3 בדפוס ראשון חסר "הכתיב".

4 וכן הוא ("הביטו") בדפוס ראשון ובמינכן ובעין יעקב דפוס ראשון ובהגדות התלמוד דפוס ראשון וכי"י, וכן הוא בישיעה פרק ה' פסוק יב במגילת ישעיה ממדבר יהודה; בוילנא, אוקספורד ווטיקן: "יביטו", כמו שנמצא בנוסח המקובל של ספר ישעיה.

5 דפוס: "יוחנן".

רש"י

המותח חוט של תפירה בגד התפור ועומד, והניח החוט ארוך, ונתפרדו שתי חתיכות הבגד זו מזו במקצת, וחוטי התפירות נמשכין, ומותח את ראשי החוט להדק ולחבר – זו היא תפירתו, וחייב. והלומד דבר אחד מן המגוש מין הממשיכו לעבודה זרה, אפילו דבר תורה אסור ללמוד ממנו. והיודע כו' הני תלת שמעתתא שמעינהו (מר) [מסורת הש"ס: רב] זוטרא מרב כי הדדי, וגרסינהו. אמגושא דאמרינן בכל דוכתא, רב ושמואל פליגי ביה. חד אמר חרשי מכשף, וחד אמר גדופי מין האדוק בעבודה זרה, ומגדף תמיד את השם, ומסית אנשים לעבודה זרה. דאי סלקא דעתך חרשי וטעמא משום דכתיב לא ימצא בך וגו' וקא חשיב מכשף. והא כתיב לעיל מיניה, לא תלמד לעשות – כדי שתעשה. להבין שתוכל לעמוד בהן, ואם יעשה נביא שקר לפניך, שתבין שהוא מכשף. תסתנים דגדופי הוא הלכך כל דבריו דברי עבודה זרה, והסתלק מעליו שלא ישאך. לעיני העמים שחכמה הניכרת היא, שמראה להם סימן לדבריו בהילוך החמה והמזלות שמעידין כדבריו, שאומר שנה זו גשומה והיא כן, שנה זו שחונה והיא כן, שכל העיתים לפי מהלך החמה במזלותיה ומולדותיה, במזל תלוי הכל, לפי השעה המתחלת לשמש בכניסת החמה למזל.

מסורת התלמוד

[1] המותח חוט וכו' עיין ירושלמי כלאים ט ז, לב ע"ד = שבת שם י ע"ג. [2] מגושתא, מגוש שבת קלט ע"א = סנהדרין צח ע"א; מועד קטן יח ע"א; סוטה כב ע"א. לא תלמד לעשות דברים יח ט. אבל אתה למד להבין וכו' ספרי דברים קע, עמ' 217; ר"ה כד ע"ב; סנהדרין סח ע"א; עבודה זרה יח ע"א, מג ע"א; ועיין מדרש תנאים, עמ' 109. [3] כל היודע ואינו וכו' עיין מדרש תהלים (בובר) כח ה. ואת פעל ה' וגו' ישעיה ה יב. [4] מצוה [...] לחשב תקופות ומזלות עיין אבות ג יח; בראשית רבה (תיאודור-אלבק) כו, עמ' 247-248, י, עמ' 76-77; בבלי סוכה כח ע"א = ב"ב קלד ע"א. ושמרתם ועשיתם וכו' דברים ד ו.

ביאור הסוגיא

מבוא

סוגיא טו בנויה סביב מימרא ארוכה של רב זוטרא בר טוביה בשם רב, הכוללת שלוש שמועות. אין קשר ענייני בין השמועות השונות. משום כך פירש"י (ד"ה והיודע): "הני תלת שמעתתא שמעינהו מר זוטרא מרב כי הדדי, וגרסינהו". השמועה הראשונה לא זכתה לדיון בהמשך הסוגיא. אולם היא קשורה לדברי רבי יוחנן בסוף סוגיא יד לעיל, ומשום כך נסדרה כאן. שתי השמועות האחרונות זכו לדיונים קצרים בהמשך הסוגיא, ונעיר עליהן מספר הערות.

ביאור השמועה הראשונה [1]

בסוף סוגיא יד [10-12] אמרו: "והתופר שתי תפירות. והא לא קיימא! א' רבה בר בר חנה א"ר יוחנן: והוא שקשרן". לעומת זאת אמר רב כאן, שאם מתח את חוט התפירה – חייב. משמע שחייב אפילו לא קשר. מצאנו מסורת בירושלמי, המקבילה לשתי מימרות אלו, ואכן שם הצביעו על הסתירה לכאורה ביניהן:

סוגיא יד [12]; סוגיא טו [1]	ירושלמי שבת ז ב, י ע"ג = כלאים ט ז, לב ע"ד
א' רבה בר בר חנה א"ר יוחנן: והוא שקשרן.	רבי יונה ורבי יוסה תריהון אמרין: בקשור מיכן ומיכן. מיליהון דרבנן פליגין,
אמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב: המותח חוט של תפירה בשבת – חייב חטאת.	דא"ר בא רב ירמיה בשם רב: הממתח צדדיו בשבת – חייב משום תופר.
ויימר (נ"א: נאמר): משום תופר ומשום קושר.	

הירושלמי דייק מדברי רב, שאמר "חייב משום תופר" ולא אמר "חייב משום תופר ומשום קושר", שהוא מחייב על מתיחת החוט אפילו לא קשר (כפירוש בעל קרבן העדה). מכאן הסיקו שהוא חולק ("מיליהון דרבנן פליגין") על רבי יונה ורבי יוסה, שאמרו שאינו חייב אלא אם כן קשר. בבבלי באו לעומת זאת שתי המימרות בזו אחר זו מבלי להעיר על כל מתח ביניהן, וכן העתיק הרי"ף את שתי המימרות ופסק הרמב"ם כמותן להלכה (הלכות שבת י ט). על מנת לברר את היחס בין מימרות אלו (וכדי להסביר את פסקי הרי"ף והרמב"ם בנידון), עלינו לבאר את המאמרים בהקשרם בירושלמי. הנה דברי הירושלמי במסכתות שבת וכלאים:

ירושלמי שבת ז ב, י ע"ג	ירושלמי כלאים ט ז, לב ע"ד
[משנה] התופר שתי תפירות והקורע על מנת לתפור שתי תפירות:	[משנה] התוכף תכיפה אחת – אינה חיבור ואין בה משום כלאים; והשומטה בשבת – פטור. עשה שני ראשיה בצד אחד – חיבור, ויש בה משום כלאים. והשומטה בשבת – חייב. רבי יהודה אומר: עד שתשלוש.

ירושלמי שבת ז ב, י ע"ג

ירושלמי כלאים ט ז, לב ע"ד

[1] רבי חנינה אמר: עד יחות כל סיטרה. אמר רבי ינאי: אמרו לו לרבי חנינא: צא וקרא, והא תנינן: עשה שני ראשיה לצד אחד; מעתה עד יסוק ויחות ויסוק? והתנינן: רבי יהודה אומר: עד שישלש; מעתה עד יחות ויסוק ויחות? אלא הכן והכן.

[1] רבי חנינה אמר: עד יחות כל סיטרה. אמר רבי ינאי: אמרו לו לרבי חנינא: צא וקרא, והתנינן: עשה שני ראשיה לצד אחד; מעתה עד [יסוק ו]יחות ויסוק? והתנינן: רבי יהודה אומר: עד שישלש; מעתה עד יחות ויסוק ויחות? אלא הכין והכין.

[2] חוט שהשחילו במחט – אפי' קשור מיכן ומיכן – אינו חיבור. תפרו לבגד – החוט חיבור לבגד ואינו חיבור למחט. רבי יונה ורבי יוסה תריהון אמרי: בקשור מיכן ומיכן.

[2] חוט שהשחילו למחט – אפילו קשור מיכן ומיכן – אינו חיבור. [תפרו] לבגד – החוט חיבור לבגד ואינו חיבור למחט. רבי יונה ורבי יוסה תריהון אמרינן: בקשור מיכן ומיכן.

[3] מיליהון דרבנן פליגין, דא"ר בא רב ירמיה בשם רב: הממתח צדדיו בשבת – חייב משום תופר; נאמר: משום תופר ומשום קושר.

[3] מיליהון דרבנן פליגין, דאמר רבי בא רבי ירמיה בשם רב: הממתח צדדיו בשבת – חייב משום תופר; וימר: משום תופר ומשום קושר.

רבי חנינה ביקש להגדיר את מלאכת התפירה שעליה חייבים. עצם הלשון "עד יחות כל סיטרה" (= עד שיירד כל צדה) אינו ברור. אולם מקושיות רבי ינאי ("מעתה עד יסוק ויחות ויסוק?") משמע שכוונת רבי חנינה היא לשתי תפירות שבהן "עלה וירד ועלה", כלומר העביר את המחט דרך הבגד שלוש פעמים⁷ – והיינו פירוש הלשון "שתי תפירות" שנזכר במשנה שבת. הא כיצד? כאשר העלה את החוט פעם אחת דרך הבגד – אין כאן תפירה, עד שישוב ויוריד את החוט לצד האחר, שהוא הצד הראשון, שהרי רק אז נמתח החוט בין שתי הנקודות שדרכן העביר את המחט – והיינו תפירה אחת. כאשר ישוב ויעלה את החוט בפעם השלישית כבר יש לנו תפירה שנייה, שהרי כעת נמתח החוט בין שתי נקודות בצד האחר, והיינו התפירה השנייה.

רבי חנינה אמר את דבריו כפירוש למשנה שבת ("התופר שתי תפירות"). אולם רבי ינאי הקשה עליו דווקא מלשון משנה כלאים: "עשה שני ראשיה בצד אחד [...] והשומטה בשבת – חייב". פירוש הלשון "עשה שני ראשיה בצד אחד" הוא שהתופר העביר את החוט פעמיים בלבד, כך ששני הראשים בצד אחד. ועוד הקשה רבי ינאי מהמשך המשנה בכלאים, שרבי יהודה הוא שאמר שם "עד שתשלש", ומשמע שלתנא קמא אין צורך לשלש, אלא די בהעברת החוט "הכין והכין", כלומר פעמיים בלבד.

רבי יונה ורבי יוסה יצאו לתרץ את קושיות רבי ינאי על רבי חנינה. לשם כך הביאו את תוספתא כלים (בבא מציעא ט ה, עמ' 588) העוסקת בדין חיבור הטומאה שנזכר במשנה כלאים. הרישא של התוספתא קובעת שאין החוט נחשב חיבור למחט, אפילו אם הוא "קשור מיכן ומיכן", ואילו בסיפא אמרו שהחוט ש"תפרו בבגד" הוא אכן חיבור לטומאה. החידוש שבדברי רבי יונה ורבי יוסה הוא בהעמדת ה"חיבור לבגד" שנזכר בסיפא באותה אוקימתא שנזכרה ברישא – "בקשור מיכן ומיכן". דין חיבור הטומאה שנזכר בתוספתא כלים זהה לדעתם לדין חיבור הטומאה שנזכר במשנה כלאים. עלינו להעמיד אפוא גם את משנת כלאים באותה אוקימתא – "בקשור מיכן ומיכן".

לפי רבי יונה ורבי יוסה ניתן להעמיד את דברי רבי חנינה, האומר שאין חייבים על שתי תפירות אלא אם כן "עלה וירד ועלה", באוקימתא שלא קשר; וניתן להעמיד את משנת כלאים, האומרת

6 השווה תוספתא כלים בבא מציעא ט ה, עמ' 588.

7 הפירוש הוא בדרכו של בעל שערי תורת ארץ ישראל, עמ' 62, אבל ללא הגהותיו.

שחייבים על תפירה של שתי תכיפות בלבד, כאשר שני ראשי החוט בצד אחד, באוקימתא של "בקשור מיכן ומיכן" – ואין סתירה בין משנת כלאיים לבין דברי רבי חנינא.

אולם הירושלמי המשיך והקשה על הצעת רבי יונה ורבי יוסה ממימרת רב, המחייבת על מתיחת חוט התפירה ואפילו ללא קשירת החוט. הנחת הירושלמי היא שרב עוסק בשתי תכיפות, וכרבי ינני, ולא בשלוש תכיפות וכרבי חנינא.

עד כאן ביאור סוגיית הירושלמי. נחזור עתה לבבלי, שסידר שתי מסורות אלו זו לצד זו ללא כל סימן לסתירה ביניהן, וכן משמע מפסקי הרי"ף והרמב"ם שקבעו שתי מסורות אלו להלכה. הנה, אם נניח (שלא כדרך הירושלמי) שרב עסק בשלוש תכיפות, וכרבי חנינא, הרי שאין כל סתירה בין דברי רב לבין דברי רבי יוחנן (=רבי יונה ורבי יוסה). אלו דברי הרמב"ם בהלכות שבת י ט:

התופר שתי תפירות חייב, והוא שקשר ראשי החוט מכאן ומכאן כדי שתעמוד התפירה ולא תשטט. אבל אם תפר יתר על שתי תפירות, אף על פי שלא קשר – חייב, שהרי מתקיימת התפירה. והמותח חוט של תפירה בשבת חייב, מפני שהוא מצרכי התפירה.

הלשון "שקשר ראשי החוט מכאן ומכאן" הוא מדברי הירושלמי, לא מדברי רבי יוחנן בבבלי. הרמב"ם העמיד את דברי רבי יוחנן (=רבי יונה ורבי יוסה) בשתי תפירות (=תכיפות) דווקא, ובהמשך פסק שאם לא קשר, אין חייבים אלא על תפירה של יותר משתי תפירות, והיינו רבי חנינא בירושלמי. את דברי רב העמיד הרמב"ם כהמשך של דברי רבי חנינא, דהיינו שתפר יותר משתי תפירות. מכיוון ששלוש תפירות מתקיימות אפילו ללא קשירה, חייבים בכהאי גוונא על מתיחת והידוק חוט התפירה.

שאלו הראשונים (רמב"ן, ריטב"א ור"ן) אם לפי רבי יוחנן חייבים משום קושר ותופר, או רק משום תופר. בירושלמי הנ"ל משמע שאכן חייב משום שניהם ("ויימר משום תופר ומשום קושר"), וכן פירש הר"ע מברטנורא. נטיית הראשונים הנ"ל היא לומר שאין האדם חייב אלא משום תופר, וכל אחד מהם הציע סיבה לכך שאין חייבים על קושר; עיין בדבריהם. יש לדייק בדברי הרמב"ם: "שקשר ראשי החוט מכאן ומכאן" – משמע שהאדם לא קשר את שני קצוות החוט יחדיו, אלא קשר קשר קטן בקצה כל אחד משני ראשי החוט שתפקידם להחזיק את ראשי החוט הנ"ל שלא ייצאו (ודלא כפירוש הר"ש סירליו בירושלמי: "קשר שם ב' ראשיה יחד"). לדעת הרמב"ם ניתן לומר שקשר כזה, שתפקידו הוא אך ורק למנוע את החוטים מלצאת, ואינו מחבר שני דברים, אינו שייך כלל למלאכת קושר, אלא הוא תיקון מתיקוני מלאכת תפירה.

ביאור השמועה השנייה [1, 2]

למילה "מגוש" (ארמית "מגושא"⁸ או "אמגושא"; רבים: "אמגושי"⁹) ציין ברוקלמן (עמ' 374) מפרסית magush, והוא כוהן הדת הפרסית. למילה משמעות נוספת, כללית יותר, בסורית, בלטינית (magus) וביוונית (μαγικός), דהיינו מכשף. לכן מובנת המחלוקת בין רב לשמואל, אם הסכנה במשא ומתן עם המגושים היא משום כישוף ("חרשי") או משום הסתה לעבודה זרה ("גידופי"). ייתכן גם שאין כאן מחלוקת כלל אלא הצבעה על שתי הסכנות הכרוכות בדבר (עיין המאירי). המילה "מגושא" בעייתית במקצת, שהרי לפי הצורה היא "מכשפה" או כוהנת הדת הפרסית; וסביר יותר להניח שהיא = "מגושותא", דהיינו תורת המגושים.

עדיין יש לשאול: מהו "דבר אחד" שהזכיר רב? רש"י הרגיש שהלשון טעון ביאור, ולכן פירש: "והלומד דבר אחד מן המגוש – מין הממשיכו לעבודה זרה, אפילו דבר תורה אסור ללמוד ממנו", וכן פירש המאירי בעקבותיו. רבינו פרחיה רמז לכך ש"דבר אחד" הוא חישוב תקופות ומזלות, ומשום כך נכללו שתי השמועות במימרת רב זוטרא בר טוביה. ואכן ייתכן שדבר אחד זה

8 וכן בסוטה כב ע"א.

9 שבת קלט ע"א (= סנהדרין צח ע"א); והשווה במועד קטן יח ע"א.

הוא עניין מענייני קוסמולוגיה הכלולים בתורת הדת הפרסית. מאידך יכול דבר אחד לציין דבר הלכה מהלכות הדת הפרסית הקשורות לדיני טומאה וטהרה, דיני נידה וזבה וכדומה, שייתכן שילמדו היהודים מן הפרסים.¹⁰

הקיסר נרון וברקע עם הכובע, מאגוס המכשף
איור כתב יד מצפון צרפת מאה 13

ביאור השמועה השלישית [1, 3-4]

רב אמר שמי שיודע לחשב תקופות ומזלות ואינו מחשב, "אסור לספר הימנו", כלומר יש בו פגם וראוי להתרחק ממנו.¹¹ כבר שמענו שחשובות תקופות וגמטריאות הוא חוכמה וראוי לעסוק בו (פרקי אבות ג יח): "רבי אליעזר בן חסמא אומר: קנין ופתחי נדה הן הן גופי הלכות; תקופות וגמטריאות – פרפראות לחכמה". גם בבבלי (סוכה כח ע"א – בבא בתרא קלד ע"א) שיבחו את רבן יוחנן בן זכאי שהיה בקיא בתקופות וגמטריאות. לפי הר"ח אלבק, הגמטריאות שזכרו בשתי מסורות אלו היינו "חשבונות",¹² כפי שעולה מבראשית רבה כו (עמ' 247–248):

(ב) ויראו בני האלהים וגו' [...] ולמה הוא קורא אותן בני אלהים? ר' חנינא וריש לקיש אמר: שהירבו ימים בלא צער ובלא יסורין. ר' הונא בשם ר' יוסי: כדי לעמוד על התקופות ועל החשבונות...

שוב, בבראשית רבה י (עמ' 76–77), עמדו על הצורך באריכות ימים על מנת לעמוד על תקופות וחשבונות:

אמר ר' הושעיה: דרש ר' אפס באנטוכיה: אין לשון ויכלו אלא לשון מכה וכליה – למלך שנכנס למדינה וקלסו אותו בני המדינה וערב לו קילוסן, הרבה להם בריצה והרבה להם

10 The Zend-Avesta, Part I: The Vendidad, pp. 91, 181 ff., 185 ff., translated by James Darmesteter, *The Sacred*: השוה: *Books of the East*, ed. F. Max Muller vol. IV Oxford 1880

11 השוה ברכות מד ע"ב.

12 עיין אלבק, השלמות לפרקי אבות, עמ' 497, ד"ה וגמטריאות.

בהדיוכים. לאחר זמן הכעיסוהו, ומיעט להם בריצה ומיעט להם בהדיוכים – כך יש מזל שגומר הילוכו ל"ב חודש, כגון חמה; ויש מזל שגומר הילוכו ל"ב שנה, והוא צדק; ויש מזל שגומר הילוכו ל"י יום, והוא לבנה; ויש [מזל] שגומר [הילוכו] ל"ל שנה, והוא שבת; חוץ מן כוכב נוגה ומאדים, שהן גומרים הילוכן לארבע מאות ושמונים שנה.

מכאן למדנו גם על הקשר בין "מזלות" לבין "תקופות וחשבונות". הנטייה לייחס את חוכמת חישוב התקופות והמזלות לחכמי קדם שחיו בראשית ימות העולם, אכן מוצדקת, שהרי חוכמה זו חוזרת לתרבויות המזרח הקדום, לבבל ולמצרים העתיקות,¹³ והיא זכתה לפיתוח נרחב ולביסוס תיאורטי ומתמטי בעולם היווני וההלניסטי.¹⁴ סביר להניח שממקורות מעין אלו הכירו אותה חכמי התלמוד.

יש לדייק שאין כאן מצווה להתבונן בצבאות שמים כשהם לעצמם, אלא בחישוב חוקיות תנועותיהם. כלומר יד ה' נגלית דווקא בחוקיות זו, בתפקיד המחוקק, או כמצביא המסדר את חיילותיו בסדר נפלא במשמעת ללא חריגה. גם את הרעיון התיאולוגי שעל פיו ניתן להשיג את קיומה של הסיבה הראשונה ואת חוכמתה דרך התבוננות בחוקיות סדרי צבאות השמים, מצאנו בעולם ההלניסטי. הנה דברי אחד מדוברי האסכולה הסטואית:

Cleanthes, of our school, said that conceptions of the gods have been formed in men's minds for four reasons [...] The fourth and chief cause was the regularity of the motion of the heavens, and the individuality, usefulness, beauty, and order of the sun, the moon, and all the stars. The mere sight of these things, he said, was proof enough that they are not products of accident. Just as, if someone enters a house, a gymnasium or a forum, when he sees the controlled methodical pattern of all that goes on he cannot think that these things happen without cause, but understands that there is someone in charge who is obeyed, much more must he, in the case of these great motions and phases and of the orderings of things so numerous and immense, none of which has ever been reported otherwise by a tradition of measureless antiquity, conclude that it is by some mind that these great motions of nature are controlled.¹⁵

רעיון זה חוזר כמובן אל הפילוסופיה של יוון הקלסית. הנה סיכום של אחד מחוקרי התקופה:

A chain of caused motions must have had a beginning [...] therefore the first motion [...] must be self-caused. But self-caused motion is a property of life (soul, psyche) and nothing else. The originator of motion must then be soul, and the regularity of the cosmic motions leaves no doubt that, even if bad or irrational souls exist, the soul in supreme control is rational and good.¹⁶

על סמך המקורות שראינו בסוגייתנו מובנים דברי הרמב"ם בהלכות יסודי התורה פ"א א, ה, פ"ב, א-ב:¹⁷

יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון, והוא ממציא כל נמצא, וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמתת המצאו [...] המצוי הזה הוא אלהי העולם אדון כל הארץ, והוא המנהיג הגלגל בכח שאין לו קץ ותכלית, בכח שאין לו הפסק, שהגלגל סובב תמיד ואי אפשר שיסוב בלא מסבב, והוא ברוך הוא המסבב אותו בלא יד ובלא גוף.

13 עיין O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*², Providence 1957

14 עיין Neugebauer הנ"ל, עמ' 145 ואילך, והספרות שצוינה בעמ' 206.

15 A.A. Long and D. N. Sedley, *The Hellenistic philosophers*, vol. 1. Cicero, *On the Nature of the gods* 2.13-15, Cambridge 1987, pp. 323-324.

16 לאריסטו, ראה: W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, vol. VI, Cambridge 1981, p. 246-262; idem, vol. V, Cambridge 1978, pp. 262-266.

17 השווה בה"ג, כרך ג בנספח, עמ' 78, והערה 358; וכן בהשגות הרמב"ן לספר המצות מהדורת שו"ת, עמ' כז.

האל הנכבד והנורא הזה, מצוה לאהבו וליראה אותו, שנאמר: ואהבת את ה' אלהיך (דברים ו ה), ונאמר: את ה' אלהיך תירא (דברים ו יג). והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאווה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד: צמאה נפשי לאלהים לאל חי... (תהלים מב ג)

כמובן, גם בעולם העתיק קמו מתנגדים לדרך פילוסופית ודתית זו.¹⁸ אולם גם במדרשים מאוחרים יותר המשיכו את כיוון המקורות שהובאו לעיל. למשל, במדרש תהלים מזמור כח מצאנו גישה הדומה לזו של פיסקא [3] בסוגייתנו, אבל קיצונית יותר כלפי מי שאינו מחשב תקופות:

[ה] כי לא יבינו אל פעולת ה' ואל מעשה ידיו יהרסם ולא יבנם (תהלים כח ה) – חזקיה אמר: אלו התקופות [...] ואל מעשה ידיו – אלו המולדות, כמה שנאמר: ויעש אלהים את שני המאורות הגדולים (בראשית א טז), וכתוב: עשה ירח למועדים (תהלים קד יט), והם המינין, שאין חושבין לא מועדות ולא תקופות. יהרסם ולא יבנם – יהרסם, בעולם הזה. ולא יבנם, לעולם הבא.

ועיין עוד בפרקי רבי אליעזר פרק ו ואילך שהרחיב באריכות בענייני תקופות ומזלות.